

UDC 930 (477.83/.86)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.20

Іван КУЩИЙ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, Україна (kutsyy@ukr.net)

Ivan KUTSYI

PhD hab. (History), Professor of History of Ukraine, archeology and special branch of Historical Science Department of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Mykhyma Kryvonosa Street, Ternopil, postal code 46027, Ukraine (kutsyy@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-1962>

ІСТОРИЧНИЙ ОБРАЗ ПОЛЬЩІ НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ КАРТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Анотація. Метою статті є аналіз історичних поглядів та цивілізаційних уявлень Пантелеймона Куліша. Досліджено його інтерпретації проблеми цивілізаційної приналежності Польщі. Простежено впливи цивілізаційних уявлень вченого на інтерпретації ним історії Польщі та України. З'ясовано його роль у процесі вивчення історії польсько-українських взаємин. Окреслено внесок Пантелеймона Куліша в український історіографічний процес. **Методологія дослідження** базується на ментальних картах як способі когнітивного відображення географічно-просторових утворень у свідомості інтелектуалів. Вагомим компонентом методологічної бази дослідження є також імагологія як стратегія дослідження образів «свого-чужого». Теоретичною підставою статті є також деконструкція орієнталізму (специфічного способу сприйняття та описування Сходу представниками «західної» інтелектуальної думки), здійснена у студіях Е. Саїда та Л. Вулфа. **Наукова новизна** дослідження базується на тому, що стаття є першою спробою спеціальної історіографічної рефлексії стосовно цивілізаційних уявлень Пантелеймона Куліша. **Висновки** статті полягають насамперед у тому, що Кулішева рецепція цивілізаційного статусу Польщі децю вийшла за межі української історіографічної традиції, й водночас істотно поглибила її. Учений вважав Польщу країною, що обрала західний шлях цивілізаційного розвитку. Водночас він не заперечував ролі і слов'янських засад в її історичній генезі. Хоча у працях П. Куліша не прочитуємо відвертої слов'янофільської тези про «зраду» Слов'яниці, все-таки простежуємо у них значну кількість тверджень про засвоєння поляками неслов'янських явищ та атрибутів. Важливо, що П. Куліш істотно відрізнявся від попередників у трактуванні цієї проблеми. Для нього засвоєння Польщею західноєвропейських засад (чи збереження своєї слов'янськості) не було самодостатнім фактом, а показником таких цінностей, як культурність, освіченість чи загалом цивілізованість. Вони зумовлювали його суперечливі оцінки історичного образу Польщі і польсько-руських взаємин.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, історіографія, цивілізованість, варварство, культура, Польща, Україна-Русь, Західна Європа.

THE HISTORICAL IMAGE OF POLAND ON PANELEIMON KULISH'S CIVILIZATION MAP

Summary. The purpose of research is to analyze the historical views and civilizational ideas of Panteleimon Kulish. Here his interpretations of the problem of Poland's civilizational affiliation has been explored. The influences of the scientist's civilizational ideas on his interpretation of the history of Poland and Ukraine have been traced. His role in the process of studying the history of Polish-Ukrainian relations has been clarified. The contribution of Panteleimon Kulish to the Ukrainian historiographical process has been outlined. **The methodology of the research** is based on the mental maps as the means of cognitive reflection of the geographic and spatial entities in the intellectuals' consciousness. A significant component of the methodological basis of the study is also the imagology as the strategy of looking into the images of «native» and «alien». The deconstruction of Orientalism (a specific way of perceiving and describing the concept of the East by the Western «intellectual thought» representatives), carried out in the researches by E. Said and L. Vulf, also serves as the theoretical basis of the article. **The scientific novelty** of the research lies in the fact that the paper is the first attempt of a special historiographical reflection on Panteleimon Kulish's civilizational representation. **The conclusions** are as follows: Kulish's reception of Poland's civilizational status

went a bit beyond the boundaries of the Ukrainian historiographical tradition, and at the same time substantially deepened it. The scientist considered Poland to be a country that chose the western path of civilizational development. At the same time, he did not deny the role of the Slavic foundations in its historical genesis. Although in P. Kulish's papers there is no vivid Slavophilist thesis about the «betrayal» of the Slavs, there still can be traced a great number of assertions about the Poles' acquisition of non-Slavic phenomena and attributes. It is important to mention that Kulish differed significantly from his predecessors in the interpretation of this problem. For him, mastering Western foundations by Poland (or preserving its Slavic identity) was not a self-sufficient fact, but an indicator of such values as level of culture, education or civilization in general. They predetermined his contradictory assessment of the historical image of Poland and Polish-Rus' relations.

Key words: Panteleimon Kulish, historiography, civilization, barbarism, culture, Poland, Ukraine-Rus', Western Europe.

Постановка проблеми. В українській соціогуманітаристиці останніх років значною популярністю стала користуватись проблематика вписування України та сусідніх із нею країн у наднаціональні цивілізаційні образи (Заходу/Сходу, Європи/Руського світу) тощо. В останнє десятиліття українська історична наука активізувала пошуки місця України у системі просторових, культурних, геополітичних та цивілізаційних координат та образів. Виходячи із зростаючої дослідницької динаміки названої проблематики, її очевидної складності, вважаємо за доцільне конкретизувати та узагальнити підходи до вивчення просторово-цивілізаційних образів попередніх поколінь українських інтелектуалів. Серед них одне із найбільш вагомих місць посідає Пантелеймон Куліш – знакова фігура в українському національному русі середини та другої половини ХІХ ст. Актуальність вивчення історичної спадщини П. Куліша зумовлена особливо тим фактом, що учений на ранніх етапах своєї діяльності перебував під впливом слов'янофільських тенденцій, але згодом одним із перших в українській інтелектуальній думці почав засвоювати засади європейської цивілізаційної орієнтації. У його науково-історичних працях (особливо у фундаментальних історіософських трактатах) посилену увагу привертала поруч із українознавчою тематикою проблема цивілізаційного статусу Польщі. П. Куліш, як відомо, упродовж свого життєвого шляху проходив радикальні ідейно-світоглядні трансформації, які значною мірою торкалися історичного образу Польщі, а також способу його цивілізаційної самоідентифікації. Кулішеві образи цивілізаційного «свого» та «іншого» у процесі цих трансформацій істотно змінювали своє аксіологічне навантаження.

Метою пропонованої статті є дослідження інтерпретації П. Кулішем проблеми цивілізаційної приналежності Польщі; простеження впливу цивілізаційних поглядів вченого на інтерпретації ним історії Польщі та України; з'ясування його ролі у процесі вивчення історії польсько-українських взаємин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена тема належить до числа не вивчених в українській соціогуманітарній науці. Лише окремі дотичні аспекти на сьогодні досліджувались окремими вченими. Так, Кулішеві оцінки цивілізаційної належності України поставали об'єктом дослідницької уваги літературознавця Є. Нахліка (Nakhlik, 2000, р. 13–40; Nakhlik, 2007, р. 78–82). Проте погляди вченого на Польщу під таким кутом зору ще не вивчались. Деякі аспекти цивілізаційних уявлень П. Куліша а також рецепції ним історичного образу Польщі з'ясував також О. Ясь (Yas, 2007, р. 78–105; Yas, 2008, р. 220–244).

Виклад основного матеріалу. Ранній П. Куліш у рецепції історичного образу Польщі не вийшов за межі усталених стереотипних упереджень, характерних для української історичної думки. Так, в «Основі» (1862) він чітко висловився про те, що німецька «цивілізація» проникла у Польщу під «покровом» католицизму, а інструментом цього проникнення учений вважав єзуїтів з їх «широкими планами

морального розбещення» (Kulish, 1862, p. 16). Натомість у його пізніх історичних працях (1870–1880-і роки) простежуємо чималу кількість полоністичних міркувань, які були оригінальними для української історіографічної традиції й водночас співзвучні із польською. Можемо говорити про наявність у поглядах цього вченого цілісної концепції генези цивілізаційної орієнтації Польщі. П. Куліш у характерній для себе манері характеризував образ Польщі досить суперечливо. Він назагал підтримував основоположну тезу своїх попередників про слов'янські корені Польщі. Вчений наголошував, що в різних областях Польщі до поширення римо-католицького вчення чи латинства проповідувано грецьке віровчення або так званий «слов'янський обряд» (Kulish, 1874a, p. 9). Далі вчений констатував, що із зміною обряду відбулася цивілізаційна переорієнтація Польщі зі Слов'янщини на Захід.

Польську «цивілізованість» в докатолицький період учений загалом оцінював позитивно; її західні компоненти характеризував неоднозначно. Прийняття поляками католицизму П. Куліш прирівнював до втрати цивілізаційної самобутності. Натомість польські впливи на руські землі поціновані за допомогою іншої схеми. Руську цивілізацію (як самобутньо слов'янську) потрактовано у працях П. Куліша як знищену Батием. Відтоді історія Русі – це, за його висловлюваннями, хроніка напівазіатського «варварства» та «невігластва». У такому контексті польські впливи (незважаючи навіть на свою західність чи католицькість) поставали культуротворчими та цивілізуючими. Саме такими аргументами П. Куліш обґрунтовував свою концепцію цивілізаційного розвитку Польщі та її впливів на Русь-Україну.

П. Куліш, подібно до своїх попередників в українській історіографії, трактував Польське королівство й Річ Посполиту інструментами західної експансії на Русь й транслятором західноєвропейських впливів на неї. Він доволі скептично оцінював католицький фанатизм шляхетської еліти Речі Посполитої, яка, за його словами, перевершила всі інші народи «в дитячій покірності» папі. Звідси Річ Посполиту він іронічно називав «ксьондзівською державою». З особливим скептицизмом учений писав про традицію після сходження на престол нового короля висилати в Рим посольство «засвідчення Апостольському престолу державного підпорядкування, яким поляки гордились як «найбільш ревні зі всіх войовників» під знаменами св. Хреста. Про Польщу як втілення найбільших духовних хиб Європи читаємо у фрагменті: «Ніде і ніколи божеська заздрість не доходила до таких крайнощів, як у католицькому світі XVI і XVII століть. Ніде і ніколи не поставала вона серед слов'ян у такому погибельному безглузді, як у Польщі» (Kulish, 1889, p. 167).

Не менш критично П. Куліш ставився до іншого західного духовно-інтелектуальної тяжіння польської шляхти – протестантизму. Реформаційний рух, за П. Кулішем, що панував за кордоном, зокрема у німецьких землях, позначився на Польській державі насамперед нехтуванням інтересами релігії в середовищі самого духовенства. Вчений звинувачував поляків у захопленні західною реформацією, найперше її гаслами зовнішньої свободи, а «не тієї, про котру заповідувано нам словами»: «пізнайте істину й істина визволить вас» (Kulish, 1874a, p. 212). Загалом реформістські тенденції він інтерпретував одним із засобів західного обездуховлення польського суспільства.

Не відступаючи від української історіографічної традиції, П. Куліш з особливим негативізмом підкреслював згубну роль ордену єзуїтів в історії Польщі. Про вплив освітньої системи єзуїтів на польське суспільство він, зокрема, писав, що насажене ними в серцях поляків лукавство приносило свої згубні плоди і «заражувало» атмосферу суспільного життя на широких просторах. Поляки, за образним висловлюванням П. Куліша, «витанцьовували під єзуїтську дутку перед Європою

танок політичного і релігійного героїзму» (Kulish, 1888b, p. 291). Незважаючи на негативну рецепцію впливу цього ордену, вчений водночас твердив, що поляки все-таки «не зіпсуті до кінця» єзуїтами.

Негативно оцінював П. Куліш західну орієнтацію польської шляхти та європейські впливи на Польщу і у світських сферах. Так, характеризуючи взаємини давньої Польщі із німецькими рицарськими орденами, він вказував на недалекоглядність та згубність діяльності польських політиків. Польща, іронізував П. Куліш, бажаючи підсилювати хижих сусідів, уступила своє балтійське помор'я тевтонським рицарям як воїнам св. Хреста. Тевтони або Крижаки відплатили їй за це війнами. Описуючи «вади і злодіяння» королеви Бони, він наголошував, що італійська моральна розпуста XVI ст. у формі готових продуктів вищої цивілізації швидко охопила уми і серця польських сарматів.

Простежуючи генезу польської шляхетської верстви, П. Куліш дошукувався її коренів у традиції давньослов'янського рівноправ'я. Первинно він розцінював її як втілення ідеалу старопольської сільської гміни. Проте в пізніших часах західне духовенство унеможливило цю давньослов'янську рівноправність. На його думку, якби не ксьондзи з їх нахилами «володарювати й поневолювати», такі спроби до зближення, які явив Самуїл Зборовський, могли б привести до того, що «Польща стала б на чолі Слов'янщини як найвеличніший із нових народів» (Kulish, 1874a, p. 167–168). Польську шляхту часів Речі Посполитої він розцінював як вихованців німецького духовенства. Піддатливість західним впливам П. Куліш вважав одним із недоліків польської аристократії, «слабкістю і примхою» польської шляхти. Загалом польська аристократія, на його думку, засвоїла «антислов'янську точку зору».

П. Куліш доволі скептично висловлювався і про культурно-освітній рівень польських шляхтичів. За його висловом, корінна польська шляхта, наближена до адміністративних центрів, плавала досить «мілко» в епоху європейської реформації і відродження гуманізму. Про зневажливо-скептичне ставлення П. Куліша до культури польської шляхти свідчать його вислови на зразок: «вторглись до нас убогі у своїй войовничій грубості ляхи» (Kulish, 1888a, p. 6). Польська освіта, твердив учений, була за своїм рівнем значно нижчою від італійської та німецької. Нерідко він вдавався у своїх оцінних судженнях до яскравих метафоричних образів: «Мертва латинь пересипалась, неначе сухий горох, у головах польських грамотіїв, не даючи живих паростків» (Kulish, 1888a, p. 6). Або: Краківський університет був «такою ж мертвою буквою, як і постанова варшавського сейму» (Kulish, 1874a, p. 142). У міркуваннях про польську освіту він відзначав розумове лінивіство шляхтичів та їх дріб'язкові намагання «здаватися, а не бути чимось». Хоча простежуємо у текстах вченого міркування протилежного змісту. Так, наприклад, він зазначав, що культура у Польщі стояла на досить високому рівні розвитку.

У деяких фрагментах Кулішевих праць проглядалася позитивна рецепція європейської культури загалом при одночасному негативному сприйнятті польщизни. Одночасно із поширеними в Західній Європі уявленнями про рицарство, читаємо у нього, представники європеїзму прищеплювали у слов'яно-руському середовищі латино-польське «знеособлення»: робили руських людей якщо не поляками, тобто католиками, то «недоляшками», тобто уніатами. П. Куліш констатував у руському суспільстві Речі Посполитої поєднання двох цивілізаційних впливів: «Наша малоруська нація в цілому своєму складі опинилась тоді в Польській державі між двох протилежних течій. Верхня притягувала її до Заходу, нижня – до Сходу, і в обидвох течіях брали участь люди, засвоївши єзуїтську манеру морочити суспільство» (Kulish, 1888a, p. 192). Як бачимо, автор не надавав однозначної переваги для однієї із сторін міжцивілізаційного протиборства. Не без іронії згадував

він шляхетську традицію подорожей Західною Європою, за якою панувала тоді в Польщі мода здійснити освіченому юнакові перед вступом на державну службу подорож Європою. У цій традиції, підкреслював П. Куліш, «полякоруси» випередили москворусів на три століття (Kulich, 1888b, p. 10). У текстах П. Куліша прочитуємо звинувачення поляків за спричинення ворожнечі всередині Слов'янського світу. Польща, зауважував він, «прославилась» у Європі озброєнням Малої Русі проти Русі Великої.

Як відомо, пізній П. Куліш досить критично оцінював козацтво як руйнівний та антикультурний елемент. У таких розмірковуваннях він не оминув питання про характер польської «цивілізації», артикулюючи, думку, що від польської культури було невіддільним рабовласництво і що від козацьких повстань постраждала не та цивілізація, яка приходить до народу шляхом його економічного і культурного розвитку. Як бачимо, вчений неоднозначно оцінював «цивілізованість» Польщі. В цілому польсько-руські взаємини ранньомодерної епохи він метафорично узагальнював як «життя і страждання молодої красуні Русі, обвінчаної шляхом обману і насилля із розпущеним старим ляхом» (Kulich, 1874b, p. 20).

Негативна Кулішівська рецепція західних впливів на Польщу виразно проглядається у його розмірковуваннях про хотинську війну. На думку вченого, рятувати Польщу Конашевичеві не вартувало, оскільки під турецьким пануванням вона не стала б ні розпуснішою, ні безмістовнішою, ніж під латинським. Як західні впливи на саму Польщу, так і польську політику на Русі він трактував як багатівкову роботу латинської культури, що відсунула свої траншеї за межі католицького світу – «в землю Володимира і Ярослава». Незважаючи на визнання факту засвоєння поляками європеїзму, П. Куліш не переставав нагадувати про кровну слов'янську спорідненість між поляками та русинами у часи найбільшої ворожнечі, коли вони стали двома ворожими таборами, навіть озлобленими згодом до звірчої люті, і тоді між ними була видимою «кровна, не зглажена навіть латинським ренегатством спорідненість» (Kulich, 1877, p. 280).

Узагальнюючи історію польської державності, П. Куліш фактично оправдовував логічну обумовленість її поділів між сусідніми імперіями. Своєрідним підсумком рефлексій П. Куліша стосовно західного цивілізаційного вибору Польщі може слугувати його вислів про те, що польський народ, працював у Слов'янщині на користь не-слов'янської, фактично «антислов'янської ідеї – на користь церкви, яка увірвалась в слов'янський світ у всеозброєнні політичної тиранії» (Kulich, 1874b, p. VII). Учений резюмував, що поляки своє панування над Руссю здійснювали завдяки єдності з цивілізованим світом й шукали собі підмоги у європейській освіті. Однак, як писав він, у Європі їх жорстоко обманули: взяли від них усе, що можна було взяти, на користь цієї ж Європи, та обдарували усім, що «було гіршого в антислов'янській цивілізації» (Kulich, 1877, p. 263).

Пізній П. Куліш поруч із критичними заувагами стосовно впливу «польщизни» на Русь висловлював неабияке захоплення досягненнями польської культури. Загалом Річ Посполиту він вважав освіченим суспільством, а поляків – високоцивілізованою на свій час нацією. Ведучи мову про вплив Заходу на Польщу, він констатував, що власне близьке знайомство із західною культурою дало Польщі велику перевагу над приєднаною до неї Руссю. Підкреслимо, що П. Куліш інколи висловлював навіть відверте захоплення «польщизною». Так, перечитуючи історичні пам'ятки польського минулого, сам він пожалів, чому йому, П. Кулішеві, не дано було народитися поляком, щоб «разом з поляками насолодитися тодішнім чудовим життям» (Kulich, 1874a, p. 1).

Зауважимо, що викладені вище підходи до поцінування Речі Посполитої мали місце переважно в характеристиках українсько-польських взаємин. Проте коли П. Куліш переводив увагу в інший цивілізаційний контекст – взаємини із татарами і турками, то образ Польщі кардинально змінював своє ціннісне навантаження. У контексті взаємин із мусульманським світом цей образ з цивілізаційно «чужого» трансформувалася у «свій». П. Куліш цілком поділяв польську ідеологію про «оплот/забороло» християнської Європи стосовно мусульманської Азії, визнаючи Польщу «передовим постом» європейської культури, оскільки вона більше від інших країн надавала безпеку. «Польща, – читаємо у «Записках про Південну Русь», – передове укріплення християнства, повинна була стояти на своєму пості з серцем безстрашним» (Kulish, 1994, p. 315). У пізніх працях П. Куліш послідовно дотримувалася концепції про колонізацію поляками південноруських степів. Згідно з цією концепцією, Польща як передовий форпост європейської цивілізації звільнила ці степи від кочових азіатських завойовників й колонізувала шляхом поселення тут руського селянства та польської шляхти. Оволодіння Південною Руссю з боку поляків, як стверджував учений, було не завоюванням чи поневоленням, а звільненням цієї землі, адже відібрані в «азіатських дикарів» й очищені від них пустинні поляки заселяли, укріплюючи таким чином безпеку українців. Така концепція, зрозуміло, різко суперечила українській історіографічній традиції й водночас була суголосною польській історичній думці. За цією концепцією, польська шляхта не захоплювала, а відвойовувала українські землі; українське селянство трактувалося таким, що отримало степові землеволодіння завдяки шляхті.

В окремих випадках пізній П. Куліш протиставляв «вільну» Польщу образів католицької Європи. Так, в сюжеті про К. Острозького він фіксував у дворі князя «строгі обличчя німецьких реформаторів, яких за межами вільної Польщі спалювали на вогнищах», а також «вигнаних папстами ректорів італійських університетів» (Kulish, 1888a, p. 24–25). Польщу, отже, він трактував деякою мірою відмінною від Західної Європи. Звідси випливає, що П. Куліш однозначно не вписував Польщу цілком в цивілізаційний образ Європи/Заходу.

Водночас історичні праці пізнього П. Куліша наповнені тезами про «відсталість», «некультурність», «нецивілізованість» Русі-України у зіставленні із Польщею. Він констатував вплив на українців Речі Посполитої з боку двох цивілізаційних центрів. Малоруська нація, писав П. Куліш, у всій своїй цілості опинилася в Польській державі між двох протилежних течій. Одна притягувала її до Заходу, інша – до Сходу. За словами П. Куліша, в Речі Посполитій, завдяки політиці цієї держави, із «руської Азії» цілеспрямовано формувалася «латинська Європа». Проникнення західноєвропейської культури в руські землі вчений описував категоріями військового вторгнення. За його висловом, руським провідникам довелося боротися із багатотисячними наслідками латинської культури, що «посунула свої траншеї» за межі католицького світу, в землі Володимира і Ярослава. Досить промовистим в сенсі Кулішевої рецепції Заходу є його вислів про католицьку Європу, яка, мовляв, «подарувала Росії двох самозванців». Образно-емоційні випадки стосовно західних впливів заходили іноді досить далеко: «Але хвиля за хвилею набігали із Заходу на руську розвалину і заносили наш рідний ґрунт сміттям життя чужого» (Kulish, 1888a, p. 169).

Русинів Речі Посполитої П. Куліш характеризував як доблесних, але «заморочених латинством», «оброблених по-іноземному» (Kulish, 1877, p. 319; 365). Як видно, П. Куліш не приховував переконань у тому, що західний (латинський) культурний вплив «зіпсував» слов'янські й загалом християнські цінності – і не лише поляків, а й русинів. Рецепцію Речі Посполитої у працях пізнього П. Куліша можна означити

схемою: Річ Посполита є «чужою» і навіть «ворожою» для русинів, проте за ступенем «просвіченості» та «цивілізованості» вона в післятатарські часи незрівняно випередила Русь.

Незважаючи на численні антипольські та антикатолицькі висловлювання П. Куліша, все-таки не маємо підстав говорити про його цілком негативістське ставлення до Речі Посполитої. Вчений радше не сприймав окремих її атрибутів. Пізній П. Куліш артикулював погляд на цю державу як на світ високої культури та цивілізації. Власне ці два критерії (культура і цивілізованість) у його системі світоглядних цінностей стали основоположними. Звідси у його працях простежуємо своєрідну інтерпретаційну схему, у якій «своя» цивілізація (Слов'янщина) гостро критикована за варварство та нецивілізованість, а «чужа» (Західна Європа) протиставлена їй як цивілізований та культурний світ. У розвитку Європи увагу П. Куліша привертав такий її позитивний атрибут, як «просвіта». Оцінюючи становище української культури, він констатував її відсталість від «освіченої Європи». Здійснюючи загальний порівняльний аналіз руського та західноєвропейського міщанства, він стверджував, що порівняно з останніми «ми були грубими варварами» (Kulich, 1877, p. 106).

У пізнього П. Куліша спостерігаємо схильність ідеалізувати саме ті постаті польської та української історії, які, на його думку, були носіями західноєвропейської «просвіти». Такими у його текстах поставали Я. Замойський – «людина європейської вченості» та С. Жолкевський – «європейська людина» та один із представників «культури європейської». Діяльність цих «русських передовиків во ім'я польської політики» він розцінював як місіонерське «піонерство», незважаючи навіть на факт, що на людей нижчого стану дивились вони, як на «стада двоногих» із яких мусили отримати користь.

Позитивне сприйняття європейських впливів на польську та українську історію прочитуємо у Кулішевому висловлюванні про те, що рицарський дух, якщо його поєднати з пропагандою європейської культури, відкривав «із Європи шлях у дніпровську Скіфію через Краків і Львів. В злитті з духом варягоруським він творив чудеса мужності і великодушності, достойні зайняти місце в віршованих переказах трубадурів» (Kulich, 1877, p. 267). У ньому окреслена ідеальна модель історичного та цивілізаційного шляху розвитку України-Русі у взаємодії із Польщею.

Висновки. Загалом пізній етап діяльності П. Куліша ілюструє початок процесу зміни слов'янської ідентичності на європейську, що аж ніяк не означало відмови від першої – вчений не зрікався її. Принциповою новацією історичних праць П. Куліша стала зміна рецепції Речі Посполитої – від однозначно негативної на частково позитивну. Річ Посполита у його пізніх текстах поставала вже не стільки «чужою» та «ворожою» українцям-русином державою, скільки «просвіченою», носієм високорозвиненої культури та цивілізованості. Деякі європейські впливи на Русь-Україну учені і надалі трактували як негативні (латино-католицизм, схоластику, єзуїтство). Хоча загалом Західна Європа і продовжувала сприйматися «чужою» цивілізацією, проте набувала статусу взірця історичного розвитку. Тут можна говорити про перший етап переходу до європейської ідентичності.

Як бачимо, Кулішева рецепція цивілізаційного статусу Польщі дещо вийшла за межі української історіографічної традиції (Kutsyi, 2016, p. 368–384), й водночас істотно поглибила її. Учений вважав Польщу країною, що обрала західний шлях цивілізаційного розвитку. Водночас він не заперечував ролі і слов'янських засад в її історичній генезі. Хоча у працях П. Куліша не прочитуємо відвертої слов'янофільської тези про «зраду» Слов'янщини, все-таки простежуємо у них значну кількість тверджень про засвоєння поляками неслов'янських явищ та атрибутів.

Важливо, що П. Куліш істотно відрізнявся від попередників у трактуванні даної проблеми. Для нього засвоєння Польщею західноєвропейських засад (чи збереження своєї слов'янськості) не було самодостатнім фактом, а показником таких цінностей, як культурність, освіченість чи загалом цивілізованість. Саме вони зумовлювали його суперечливі оцінки історичного образу Польщі і польсько-руських взаємин зокрема.

Пізній П. Куліш з-поміж своїх сучасників в українському інтелектуальному середовищі вирізнявся насамперед тим, що головним оцінним критерієм у його концепції поставали не ідентифікуючі ознаки «свій-чужий», а ціннісні характеристики «цивілізований-варварський». Звідси випливала специфіка кулішівської формули: «своє» (воно ж «варварське») поціноване упереджено; «чуже» (воно ж «цивілізоване») – схвально. Відповідно Польщу він характеризував не стільки у призмі «слов'янське/західне», як «культурне/варварське». В той час як одні західні атрибути Польщі (католицизм, єзуїти, латиномовна писемність, схоластика) учений нищівно критикував, то інші (агрокультура, військове мистецтво, частково освіта) – позитивно схвалював. Як видно, західність/слов'янськість Польщі не були для П. Куліша самодостатніми критеріями. За тими самими принципами він оцінював і польські впливи на Русь-Україну. Погоджуючись з усталеною історіографічною парадигмою про Польщу як транслятора західноєвропейських впливів, він одночасно давав цим впливам кардинально протилежні оцінки – від схвальних відгуків до нищівної критики.

Бібліографія

Куліш, П. (1862a). Взглядъ южнорусскаго чловѣка XVI столѣтія на нѣмецко-польскую цивилизацию. *Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ*, 1862, Червень (Іюнь), Санкт-Петербургъ, 1862, с. 12–16.

Куліш, П. (2004a). Древняя Русь в Царствѣ Польском. *Молода нація: альманах*, № 1 (30), 2004, Київ, 2004, с. 47–58.

Куліш, П. (1994). Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш (Репринтное издание), Київ, 1994, 719 с.

Куліш, П. (1874a). Історія возсоединенія Руси. Томъ первый: Отъ начала колонизаціи опустошенной татарскимъ погромомъ Кіево-Галицкой Руси до начала столѣтней козацко-шляхетской войны, Санкт-Петербургъ, 1874, 363 с.

Куліш, П. (1874b). Історія возсоединенія Руси. Томъ второй: Отъ начала столѣтней козацко-шляхетской войны до возстановленія въ Кіевѣ православной іерархіи въ 1620 году, Санкт-Петербургъ, 1874, 457 с.

Куліш, П. (1877). Історія возсоединенія Руси. Томъ третій: Религіозное, соціальное и національное движеніе въ эпоху Іова Борецкаго, Москва, 1877, 374 с.

Куліш, П. (1861). Історія України одъ найдавнѣйшихъ часівъ. *Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ*, 1861, Сентябрь, Санкт-Петербургъ, 1861, с. 79–107.

Куліш, П. (1990). Книга о ділахъ народу українського і славного Війська козацького Запорозького. *Кирило-Мефодіївське товариство: У трьохъ томахъ*, Т. 2, Київ, 1990, с. 66–80.

Куліш, П. (1888a). Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ первый, Москва, 1888, 281 с.

Куліш, П. (1888b). Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ второй, Москва, 1888, 399 с.

Куліш, П. (1889). Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ третій, Москва, 1889, 415 с.

Куліш, П. (1868). Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами. *Правда*, 1868, Ч. 1–17; 25–35.

Куліш, П. (2005). Повість про Український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія, Київ, 2005, с. 25–94.

Куліш, П. (1862b). Полякамъ объ украинцахъ (Отвѣтъ на безименное письмо). *Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ*, 1862, Лютий (Февраль), Санкт-Петербургъ, 1862, с. 67–86.

Куліш, П. (1843). Україна: одь початку Вкраїны до батька Хмельницького, Київ, 1843, 95 с.

Куліш, П. (1901). Хмельныщина: Исторычне оповидання, Київ, 1901, 116 с.

Кущий, І. (2016). Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою, Тернопіль, 2016. 488 с.

Нахлік, Є. (2007). Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. Том 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша, Київ, 2007, 462 с.

Нахлік, Є. (2000). Україна між Сходом і Заходом, Азією і Європою: погляд Пантелеймона Куліша. *Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження*, Львів–Нью-Йорк, 2000, с. 13–40.

Ясь, О. (2007). Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*, 2007, Вип. 17, с. 78–105.

Ясь, О. (2007). Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років). *Україна в Центрально-Східній Європі*, Вип.8, Київ, 2008, с. 220–244.

References

Kulish, P. (1843). Ukraina: od pochatku Vkrainy do bat'ka Hmelnytskyi [Ukraine: from the beginning of Ukraine to Father Khmelnytskyi], Kiev, 1843, 95 p. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1861). Istorija Ukrainy od najdavnyshih chasiv [History of Ukraine from ancient times]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik*, 1861, Sentjabr, Sankt-Peterburg, 1861, s. 79–107. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1862a). Vzgljad juzhnorusskago cheloveka XVI stoletija na nemetsko-pol'skuju tsivilizatsiju [View of the XVIIth century South Russian man on the German-Polish civilization]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik*, 1862, Chervets' (Ijun'), Sankt-Peterburg, 1862, s. 12–16. [in Russian]

Kulish, P. (1862b). Poljakam ob ukrainsah (Otvet na bezimennoe pis'mo) [To Polish people on Ukrainians (Response to an unnamed letter)]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik*, 1862, Ljutij (Fevral'), Sankt-Peterburg, 1862, s. 67–86. [in Russian]

Kulish, P. (1868). Pershyi period kozatstva od yoho pochatku do vorohuvannia z liakhamy [The first period of the Cossacks from its beginning to the feud with the Polish]. *Pravda*, 1868, Ch. 1–17; 25–35. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1874a). Istorija vozsoedinenija Rusi. Tom pervyj: Ot nachala kolonizatsii opustoshennoj tatarskim pogromom Kievo-Galitskoj Rusi do nachala stoletnej kozatsko-shljahetskoj vojny [History of the reunification of Rus. Volume One: From the beginning of the colonization of the devastated by Tatar attack Kievo-Galitsky Rus till the beginning of the hundred-century Cossack-gentry war], Sankt-Peterburg, 1874, 363 s. [in Russian]

Kulish, P. (1874b). Istorija vozsoedinenija Rusi. Tom vtoroj: Ot nachala stoletnej kozatsko-shljahetskoj vojny do vozstanovlenija v Kieve pravoslavnoj ierarhii v 1620 godu [History of the reunification of Rus. Volume two: From the beginning of the hundred year Cossack-gentry war till the restoration of the Orthodox Church in Kiev in 1620], Sankt-Peterburg, 1874, 457 s. [in Russian]

Kulish, P. (1877). Istorija vozsoedinenija Rusi. Tom tretij: Religioznoe, sotsial'noe i natsional'noe dvizhenie v epohu Iova Boretskago [History of the reunification of Rus. Volume Three: Religious, Social, and National Movement in the Age of Iov Boretskyi], Moskva, 1877, 374 s. [in Russian]

Kulish, P. (1888a). Otpadenie Malorossii ot Pol'shi (1340–1654). V treh tomah. Tom pervyj [Separation of Little Russia from Poland (1340–1654). In three volumes. Volume One], Moskva, 1888, 281 s. [in Russian]

Kulish, P. (1888b). Otpadenie Malorossii ot Pol'shi (1340–1654). V treh tomah. Tom vtoroj [Separation of Little Russia from Poland (1340–1654). In three volumes. Volume Two], Moskva, 1888, 399 s. [in Russian]

Kulish, P. (1889). Otpadenie Malorossii ot Pol'shi (1340–1654). V treh tomah. Tom tretij [Separation of Little Russia from Poland (1340–1654). In three volumes. Volume Three], Moskva, 1889, 415 s. [in Russian]

Kulish, P. (1901). Hmel'nyschyna: Istorychne opovidannja [Khmelnytskyi: Historical narration], Kiev, 1901, 116 s. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1990). Knyha o dilah narodu ukrayins'kogo i slavnogo Vijs'ka kozacz'kogo Zaporoz'kogo [A book on the deeds of the Ukrainian people and glorious Cossack Zaporozhian Troops]. *Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo: U tr'oh tomah*, T. 2, Kiyiv, 1990, s. 66–80. [in Ukrainian]

Kulish, P. (1994). Zapiski o Juzhnoj Rusi: Izdal P. Kulish (Reprintnoe izdanie) [Notes on Southern Rus: Published by P. Kulish (Reprint Edition)], Kiyiv, 1994, 719 s. [in Russian]

Kulish, P. (2004a). Drevnjaja Rus' v Tsarstve Pol'skom [Ancient Rus in the Kingdom of Poland]. *Moloda natsija: al'manah*, № 1 (30), 2004, Kiyiv, 2004, s. 47–58. [in Russian]

Kulish, P. (2005). Povist pro Ukrainyskyi narod. Moie zhyttia (Zhyzn' Kulisha). Khutirska filozofia i viddalena od svitu poezii [The story of the Ukrainian people. My Life (Kulish's Life). Countryside philosophy and poetry remote from the world], Kyiv, 2005, s. 25–94. [in Ukrainian]

Kutsyi, I. (2016). Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XIX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu [Civilizational Identities in Ukrainian Historiography of the End of the 19th – Early 20th Centuries: Between Slavs and Europe], Ternopil, 2016, 488 s. [in Ukrainian]

Nakhlik, Ye. (2000). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom, Azieiu i Yevropoiu: pohliad Panteleimona Kulisha [Ukraine between East and West, Asia and Europe: Panteleimon Kulish's view]. *Panteleimon Kulish. Materialy i doslidzhennia*, Lviv–Niu-York, 2000, S. 13–40. [in Ukrainian]

Nakhlik, Ye. (2007). Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel: Naukova monohrafiia: U 2 t. Tom 2: Svitohliad i tvorchist Panteleimona Kulisha [Panteleimon Kulish: Personality, Writer, Thinker: Scientific Monograph: In 2 vols. Volume 2: Panteleimon Kulish's Worldview and Works], Kyiv, 2007, 462 s. [in Ukrainian]

Yas, O. (2007). Istorychni pohliady Panteleimona Kulisha v svitli intelektualnykh metamorfoz 1870–1880-kh rokiv [Panteleimon Kulish's Historical Views in the Light of the Intellectual Metamorphoses of the 1870s-1880s.]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 2007, Vyp. 17, s. 78–105. [in Ukrainian]

Yas, O. (2008). Kozatsko-hetmanska mynushyna v retseptsii P. Kulisha (1840-vi – pochatok 1860-kh rokiv) [Cossack-Hetman past in the reception of P. Kulish (1840s–early 1860s)]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, Vyp. 8, Kyiv, 2008, s. 220–244. [in Ukrainian]